ئاوەڵکردار لە ڕووی واتاوە

د. عبدالرحمن حاجی معروف
بەشی کوردی - کۆلێجی پەروەردە
زانکۆی بەغدا

لە کتێبی «مختصر صرف ونحوی کوردی»ی مامۆستا سەعید صدقی کابان‌ند، (ئاوەڵکردار)یش وەك (ژمارە) لەگەڵ بەشە ئاخاوتنی (ناو)دا باس کراوە و بە جۆرێك لە جۆرەکانی ناو دانراوە. وێڕای ئەوەش، سەرپاکی ئەو باسەی لەو بەرهەمەدا پێوەندی بەو کێشەیەوە هەیە، بریتی‌یە لە چەند دێرێك لەبارەی (ناوی کات)و (ناوی شوێن)ەوە، کە تێید وتراوە:

«ئیسم دوو قیسمە: ١ ـ ئیسمی زەمان، ٢ ـ ئیسمی مەکان.

ئیسمی زەمان ـ ئیسمێکە مەعنای زەمانی تێدابێ، یەعنی دەلالەت لە زەمان بکا. وەکو: شەو، ڕۆژ، سەعات، دەقیقە، دوێنێ، پێری، وەقت، مانگ، سبەی، پار، پێرار...

ئیسمی مەکان ئیسمێکە دەلالەت لە مەکان بکا. وەکو: سەر، ژێر، پێش، پشت، تەنیشت، دوور، نزیك، ئێرە، ئەوێ، لا، ناو...» (ل٢٤).

مامۆستا نووری عەلی ئەمین لە کتێبی «ڕێزمانی کوردی»دا[٢] ئاوەڵکرداری بە بەشە ئاخاوتنێکی سەربەخۆ داناوە و لە ڕووی واتاوە شەش جۆری دیاری‌کردووە:

١ ـ ئاوەڵکرداری کات ـ ئەو (ئاوەڵکاری تافی)ی پێ‌وتووە (ل ١٨٧ ـ ١٨٨).

٢ ـ ئاوەڵکرداری شوێن ـ ئەو (ئاوەڵکاری شوێنی)ی ناوناوە (ل ١٨٨).

٣ ـ ئاوەڵکرداری چەندێتی ـ ئەو (ئاوەڵکاری چەندی)ی پێوتووە (ل١٨٩).

٤ ـ ئاوەڵکرداری چۆنێتی ـ ئەو (ئاوەڵکاری ئاوەڵناوی)ی پێوتووە (ل١٨٩ ـ ١٩٠).

٥ ـ ئاوەڵکرداری نەفی ـ ئەو (ئاوەڵکاری نەفی)ی پێوتووە (ل١٩٠ ـ ١٩١).

٦ ـ ئاوەڵکرداری وەرام ـ ئەو (ئاوەڵکاری وەرامی)ی ناوناوە (ل١٩١ ـ ١٩٢).

لە کتێبی «ئاوا ئو دەستوورا زمانێ کوردی»ی مامۆستا جگەرخوێن دا[٣] لە باسی بەشە ئاخاوتنی (ناو)دا باسی (ناوی کات)و (ناوی شوێن) کراوە (ل٢١ ـ ٢٢). لە لاپەرە (٥٥)یشدا چەند دێڕێك دەربارەی (حال) بەرچاو دەکەوێ.

لیژنەی زمان و زانستەکانی کۆڕی زانیاری کورد نۆ جۆر ئاوەڵکرداری جیاکردووەتەوە:

١ ـ ئاوەڵکاری چۆنێتی
ـ ئاوەڵکاری زەمانی
٣ ـ ئاوەڵکاری شوێنی
٤ ـ ئاوەڵکاری وەسفی
٥ ـ ئاوەڵکاری تەرتیبی
٦ ـ ئاوەڵکاری تەئکیدی
٧ ـ ئاوەڵکاری تەکراری
٨ ـ ئاوەڵکاری نەفی
٩ ـ ئاوەڵکاری پرسیاری[٤]

د. چەرکەزی بەکۆ لە کتێبی «زمانی کوردەکانی سۆڤێت»دا لەرووی واتاوە بایەخی بە چوار جۆری سەرەکیی ئاوەڵکردار: (١ـ چۆنێتی؛ ٢ ـ چەندێتی؛ ٣ ـ کات؛ ٤ ـ شوێن) داوە.[٥]

مەکاروس لە باسی وشەی یاریدەدەردا لە دوا لێکۆڵینەوەی پێشبەند لە لاپەرە (٧٨ ـ ٧٩)دا لە ئاوەڵکردار دواوە.[٦] لە سەرەتادا لەرووی واتاوە چوار جۆر ئاوەڵکردار: (١ ـ کات؛ ٢ ـ شوێن؛ ٣ ـ چۆنێتی؛ ٤ ـ چەندێتی)ی دیاری کردووە (ل٧٨)... دواتر بۆ ئاوەڵکرداری کات وشەکانی (دەم دەم، دەرحاڵ، دووسبەی، دوایی، دوێنێ، ئێستا، هێشتا، ئیمڕۆ/ ئەمڕۆ، ئەمساڵ، ئەمشەو، پار، پێرار، پاشەڕۆژ، سبەی/ سبحەینێ، یەکسەر)و بۆ ئاوەڵکرداری چۆنێتی وشەکانی (پێکەوە، وا، خاسەتەن، ئنجا)و بۆ ئاوەڵکرداری شوێن وشەکانی (ئێرە، ئەوێ)و بۆ ئاوەڵکرداری چەندێتی وشەکانی (چەند/ چەن، گەلێ (ك)، هەموو، هەندێ (ك)، هەر، هیچ، نەختێ (ك)، زۆر)ی کردووە بە نموونە.

* *

*

لە بەرایی نیشاندانی ئەوەی چی دەربارەی «ئاوەڵکردار لە ڕووی واتاوە نووسراوە، دەگەینە ئەو سەرنج و ئەنجامانە:

١ ـ هەندێ لە نووسەران ئاوەڵکرداریان لەگەڵ بەشە ئاخاوتنی ناودا باس کردووە، وەك: سەعید صدقی کابان، جگەرخوێن... بڕێکیش لە باسی وشەی یاریدەدەردا لێی دواون، وەك: مەکاروس... زۆربەی زۆریش مامەڵەی بەشە ئاخاوتنێکی سەربەخۆیان لەگەڵ کردووە، وەك: نووری عەلی ئەمین، لیژنەی زمان و زانستەکانی کۆڕی زانیاری کورد، د. چەرکەزی بەکۆ.

٢ ـ زۆربەی زۆری نووسەرانی ڕێزمانی کوردی لە ڕووی واتاو چۆنێتی بەکارهێنانەوە لە ئاوەڵکردار نەدواون، وەك: تۆفیق وەهبی، محەمەد ئەمین هەورامانی، د. ر. ل. تسابۆلۆڤ، د. زاری یووسف.... و گەلێکی دی. ئەو بەشە کەمەش کە لێی دواون جیاوازییەکی زۆر لە دابەش کردنەکانیاندا بەدی دەکرێ. بۆ نموونە مامۆستا نووری عەلی ئەمین شەش جۆری دیاری کردووە: (١ ـ کات؛ ٢ ـ شوێن؛ ٣ ـ چەندێتی؛ ٤ ـ چۆنێتی؛ ٥ ـ نەفی؛ ٦ ـ وەرام). لیژنەی زمان و زانستەکانی کۆڕی زانیاری کورد نۆ چەشنی یادداشت کردووە: (١ ـ چۆنێتی؛ ٢ ـ کات، ٣ ـ شوێن؛ ٤ ـ وەسفی؛ ٥ ـ تەرتیبی؛ ٦ ـ تەئکیدی؛ ٧ ـ دووبارەکردنەوە؛ ٨ ـ نەفی؛ ٩ ـ پرسیار)... لەگەڵ ئەوەدا، کە هەندێ جۆری دیار و گرنگی ئاوەڵکردار دیاری نەکراوە، وەك: (ئاوەڵکرداری شێوە یان جۆری جێبەجێ بوون؛ ئاوەڵکرداری هۆ و مەبەست...)، کەچی چەند جۆرێکی ئەوتۆ جیاکراوەتەوە، وەك: (ئاوەڵکرداری پرسیار؛ ئاوەڵکرداری وەرام...)، کە بە هیچ چەشنێك لەگەڵ هەڵکەوتی زمانی کوردیدا ناگونجێن.

٣ ـ هەندێ ئاوەڵکردار خراونەتە نێو جۆرێك ئاوەڵکردارەوە، کەچی سەر بە جۆرێکی دین. بۆ نموونە، مامۆستا نووری عەلی ئەمین ئاوەڵکرداری (پشتاوپشت... پشەوپاش...)ی بە ئاوەڵکرداری شوێن داناوە، بەڵام لە ڕاستیدا ئاوەڵکرداری چۆنێتین... ئاوەڵکرداری (زۆر، کەم، فرە، گەلێك، نەختێ...) ئاوەڵکرداری چەندێتین و خستوونییە پاڵ ئاوەڵکرداری وەسفی... یاخود (هەمیشە)، کە ئاوەڵکرداری کاتە

لەگەڵ ئاوەڵکرداری چەندێتی‌دا دایناوە . . .

٤ ـ زۆر وشە ئاوەڵکردار نین و بە ئاوەڵکردار لە قەڵەم دراون، بە وێنە وشەکانی (بەهار. . . زستان. . . شەو. . . ڕۆژ. . . ساڵ. . . سەدە. . .)، کە ناون مامۆستا نووری عەلی ئەمین بە ئاوەڵکرداری داناون. . . هەروەها ئامرازی نەفی (نا، نە. . .)شی هەر بە ئاوەڵکردار لەقەڵەم داوە. . . مامۆستا جگەرخوێن، نەك هەر وشەکانی (شەڤ. . . ساڵ. . . ڕۆژ. . .)، کە ناون و(سێ‌یەك، چاریەك. . .)، کە ژمارەن وەك ئاوەڵکردار تەماشاکردووە، بەڵکو هەندێ پاشگریشی: (ـ گە، ـ لان، ـ ستان. . .) هەر بە ئاوەڵکردار داناوە. . . لیژنەی زمان و زانستەکانی کۆڕی زانیاری کورد ئامرازی پرسیاری: (کەی، چۆن، لەکوێ، چەند. . .) بە ئاوەڵکرداری پرسیاری ناوبردووە. . . کەچی بەپێچەوانەوە گەلێ وشە و دەستەواژە، کە ڕوون وئاشکرا ئاوەڵکردارن، نە ناوبراون و نە یادداشت کراون.

٥ ـ لە زمانی کوردیدا شتێك نی‌یە بە (ئاوەڵکرداری پرسیار)و (ئاوەڵکرداری وەرام) دابنرێن. . . ڕاستە جۆرە ئاوەڵکردارێك بە نێوی (ئاوەڵکرداری نەفی)یەوە هەیە و وشەودەستەواژەی وەك (هەرگیز، هەرگیزاو هەرگیز، بەهیچ جۆرێ. . .) دەگرێتە خۆ، بەلام نەك ئەو ئامرازی نەفی‌یانەی هەندێ نووسەر کردوویانەتە نموونە.

لە لێکۆڵینەوەی ڕێزمانی کوردیدا بۆ بەشە ئاخاوتنی ئاوەڵکردار بە زۆری دوو دەستە وشە بەدی دەکەین. دەستەی یەکەم، وشەی وەك (ئێستا، ئەمرۆ، دوێنێ، سەنە، هاوینێ، پار. . . ئێرە، لێرە، لەوێ، لەژێر، لەسەر. . .). . . دەستەی دووەمیش، وەك: (خێرا، هێدی، باش، خراپ، لەسەرخۆ. . . زۆر، فرە، کەم. . .). . . بەپێی تایبەتێتی واتا دەکرێ دەستەی یەکەم ناوی (ئاوەڵکرداری بارودۆخ) وەرگرێ و دەستەی دووەمیش ناوی (ئاوەڵکرداری دیارخەر)ی لێ بنرێ. بەلام بەراودکردنی ئەو دوو دەستە وشەیە ـ (ئاوەڵکرداری بارودۆخ)و (ئاوەڵکرداری دیارخەر) ئەوەمان بۆ ئاشکرا دەکا، کە لە نێوانیاندا جیاوازی هەیەوا دێتە پێش چاو، ئەو وشانەی لە نێو بەشە ئاخاوتنی ئاوەڵکرداردا خریان دەکەینەوە وشەی هەمەچەشن بن.

باس لەوەیە وشەکانی (ئێستا، ئەمرۆ. . . ئێرە، لێرە. . .)ی دەستەی یەکەم و وشەکانی (خێرا، هێدی. . . زۆر، فرە. . .)ی دەستەی دووەم چ لە ڕووی واتاسی وچ لە ڕووی ڕێزمان (وشەسازی و ڕستەسازی)یەوە لەیەك دوورن.

وشەکانی دەستەی (ئێستا. . .) واتای بارودۆخی ڕووداوێك دەردەبڕن و بە هیچ چەشنێك خاسیەت وچۆنێتی ڕووداوەکە ڕاناگەیەنن و دەربارەی نیشانەکانی هیچ ناڵێن. بەوێنە کە دەوترێ (ئەو لێرە دەژی)، دیارە وشەی (لێرە) پەنجە بۆشوێنی ڕووداوەکە ڕادەکێشێ. یاخود ئەگەر بڵێین (دوێنێ چووم بۆسلێمانی)، ئەوە وشەی (دوێنێ) کاتی ڕوودانەکە دیاری‌دەکا.

وشەی دەستەی (خێرا. . .)، بەپێچەوانەوە بارودۆخی ڕووداو ڕاناگەیەنێ. پەنجە نە بۆشوێن، نە بۆکات ڕاناکێشێ، بەڵکو خاسیەتی چۆنێتی ڕووداوەکە نیشان دەدا. بۆنموونە وشەی (زۆر) لە ڕستەی «ئەو زۆر پێکەنی»دا خاسیەتی چۆنێتی ڕووداوەکە دیاری دەکا و جیاوازی لەگەڵ ئاوەڵکرداری (لێرە) ـ «ئەولێرە دەژی»دا زۆرە، کە بەتەواوی بە خەتێکی دی‌دا دەڕوا.

لەڕووی دەوری ڕستەسازی‌یشەوە، وشەکانی دەستەی (ئێستا)و وشەکانی دەستەی (خێرا) وێك ناچن.

وشەکانی دەستەی یەکەم لە ڕواڵەتیاندا دیارە، کە هیچ پێوەندیان بە جۆری ڕوودانەکەوە نی‌یە و بەتایبەتی بەو بارودۆخەوە کە تێیدا ڕوودەدا. وشەکانی دەستەی یەکەم وەك بارودوخ (کات، شوێن. . .) خۆیان دەنوێنن و هەر لە بینینی ئەودەورەشەوەیە بە (بارودۆخ) ناویان دەبەین. جا بۆیە لەباری ڕستەسازی‌یەوە لەو ناوانە نزیك دەبنەوە، کە لە ناوەڕۆکیاندا واتای حاڵ هەیە. بەوێنە (ئەولێرە دەژی)و (ئەولە شار دەژی). . .

ئەم وشانە کە ڕواڵەتیان هیچ پێوەندیەکی بە ڕووداوەوە نی‌یە، بە کردارەوە ناڵکێن و لە گەڵیدا دەستەواژەیەکی واپێك ناهێنن، کە دیوی ناوەوەیان پتەو پێکەوە بەند بن

هەرچی وشەکانی دەستەی (خێرا. . .)ن لە بواری ڕستەسازی‌دا بە شێوەیەکی دی خۆیان دەنوێنن ـ واتە هەمیشە دەوری ڕوونکردنەوەی شێوەی حاڵەتی ڕوودان دەبینن، کە لە بنەڕەتدا لەگەڵ (بارودۆخ)ەکانی دی ڕستە (کات، شوێن. . .)دا جیاوازن.

نیشاندانی ڕووداو لەڕووی چۆنێتی‌یەوە، دەبێتە هۆی پێکەوە بەستنی ئەو ئاوەڵکردارانە بە کردارەوە وپێکهێنانی دەستەواژەی وەسفی لێیان. لەم بارەدا پێوەندی ئاوەڵکردار بە کردارەوە، وەك پێوەندی ئاوەڵناو بە ناوی دیارخراوەوە وایە. بەوێنە (ئەو زۆر دەنوێ) ـ (نوستنی زۆر)؛ (ئەوان شێرانە دەمرن) ـ (مردنی شێرانە).

لەبەر ئەوەی ئاوەڵکرداری دیارخەر خاسیەتی چۆنیی نیشان دەدا، بۆیە مەرج نییە هەر چۆنێتی ڕوودان ڕابگەیەنێ، بەڵکو دەشێ پەنجە بۆ چۆنێتی خاسیەتی شتی دیش ڕابکێشێ. بۆ نموونە ئاوەڵکرداری جۆری (خێرا . . .) دەتوانێ لەگەڵ ئاوەڵناویشدا یەك بکەوێ، بەوچەشنەی کە ئاوەڵناو لەگەڵ ناودا یەك دەکەوێ. وەك (زۆر جوانن) - (جوانی زۆر) . . . ئەگەرچی بەگشتی ئەو جۆرە دەستەواژانەی لە ئەنجامی یەك کەوتنی ئاوەڵکردار و ئاوەڵناوپێك دێن، سنووری بەکارهێنانیان تەسکەو گەلێ جاریش لەڕووی شێوازەوە لەبار نین.

ئەو دوو دەستە وشەیە لە ڕووی وشەسازیشەوە هەندێ جیاوازی لە نێوانیاندا هەیە . . . بەوێنە لە زمانی ئینگلیزیدا دەستەی یەکەم بەسەر مۆرفیمدا دابەش ناکرێن و پێوەندیی هەمیشەییان بە وشەی بەشە ئاخاوتنی دییەوە نییە. ئەگەرچی بەپێی خاسیەتی پێکهاتنی وشەسازییان دەشێ لە گرووپی دیاریکراودا یەك بگرن، بەڵام ئەو گرووپانە تەنیا لەناو ئاوەڵکردار خۆیدا دابەش دەبن . . . بەڵێ لە هەندێ حاڵەتدا وا دێتە پێش چاو کە دەشێ بۆ بەرانبەر ڕاگرتنی ئاوەڵکردارێك لە بەشە ئاخاوتنێکی دییەوە وشە بهێنرێتەوە، بەڵام لە ڕاستیدا ئەو پێوەندییە ئەگەر هەشبێ یەکجار لاوازە . . .[١] ئەمە لە زمانی ئینگلیزیدا بەوچەشنەیە، ئەگینا لە زمانی کوردیدا چ (ئاوەڵکرداری بارودۆخ) و چ (ئاوەڵکرداری دیارخەر) سادە و ناسادەیان هەیە و پێوەندییان بە بەشە ئاخاوتنی دیشەوە هەیە و زۆربەیان لە ناوەوە وەرگیراون.

هەرچی وشەکانی دەستەی دووەمن، پێکهاتنی وشەسازییان چۆن لە زمانی کوردیدا، بەهەمان شێوە لە زمانی ئینگلیزیدا زۆر ڕوون و ئاشکرایە و لە بنەمای هەموویاندا ئاوەڵناو هەیە - واتە ئەم ئاوەڵکردارانە لە ڕووی وشەسازییەوە پێوەندیی پتەویان بە ئاوەڵناوەوە هەیە و لەسەر بناغەی ئاوەڵناو ڕۆنراون.

ئاوەڵکرداری دیارخەر جگە لەو ڕوونی و ئاشکراییەی لە پێکهاتنی وشەسازیدا هەیەتی، هەروەها لە ڕووی زۆری و چالاکی بەکارهێنانیشییەوە لە ئاوەڵکرداری بارودۆخ جیادەبێتەوە، چونکە وەك ئاشکرایە، نزیکەی هەموو ئاوەڵناوێك دەشێ وەك ئاوەڵکردار بەکاربهێنرێ. هەر لەبەر ئەو هۆیەشە، کە لە ئاوڵکرداری دیارخەردا ڕەنگ دانەوەی خاسیەت و تایبەتێتییەکانی ئاوەڵناو هەیە. بەوێنە لە ڕووی ڕستەسازییەوە، ئاوەڵناو چۆن دەبێ بە دیارخەری ناو، ئاوەڵکرداریش بە هەمان شێوە دەبێ بە دیارخەری کردار . . . لە

ڕووی مۆرفۆلۆژییشەوە ئاوەڵکردار وەك ئاوەڵناو دەتوانێ نیشانەی پلەی بەراورد و پلەی باڵا وەربگرێ . . .

وێکچوونی «ئاوەڵکرداری چۆنێتی» لەگەڵ ئاوەڵناودا لەڕووی واتا و وشەسازی و ڕستەسازییەوە، پرسیارێك دێنێتە گۆڕێ: ئەگە «ئاوەڵکرداری چۆنێتی» دەستەیەك وشەی سەربەخۆ نەبن و تەنیا فۆرمی ڕێزمانیی ئاوەڵکردار بن، لە بارێکدا کە ئاوەڵناوەکە وەسفی ناوێك نەکا، بەڵکو وەسفی کردارێك یان ئاوەڵناوێکی دی بکات؟

ئەگەر ئەم بۆچوونە وەربگیرێ، ئەوە دەبێ ددان بەوەدا بنرێ، کە لە زمانی کوردیدا ئاوەڵناو وەك بەشێکی سەربەخۆی ئاخاوتن دوو فۆرمی هەبێ: ١ - فۆرمی ئاوەڵناوی - واتە لە بارێکدا کە دەبێتە دیارخەری ناو یان جێناو؛ ٢ - فۆرمی ئاوەڵکرداری - واتە لە بارێکدا کە دەبێتە دیارخەری ناو یان جێناو؛ ٢ - فۆرمی ئاوەڵکرداری - واتە لە کاتێکدا کە دەوری دەرخستنی کردار یان ئاوەڵناو دەبینن . . .

بەوپێیە دەبێ لە زمانی کوردیدا بۆ دەرخستنی ناو و ئاوەڵناو و کردار یەك بەشە ئاخاوتن هەبێ، کە ئەو بەشە ئاخاوتنەش ئاوەڵناوە . . . هەروەها دەبێ ئاوەڵکرداری دیارخەریش لە ڕیزی ئاوەڵکردار لابرێ. بێتو ئەمە وەربگیرێ، ئەوسا دەبێ جگە لە بوونی تایبەتێتی پلەی بەراورد، هەروەها گێڕانی دەوری ئاوەڵکردارییش دابنرێ و بەمانە لە بەشە ئاخاوتنی ناو و بەشە ئاخاوتنەکانی دی جیابکرێتەوە.

لە زمانی کوردیدا ئەگەرچی هەندێ جیاوازی لە نێوان (ئاوەڵکرداری بارودۆخ) و (ئاوەڵکرداری دیارخەر)دا هەیە،[٢] بەڵام یەکێتی پتەوی دەور و ئەرکیان شایەتی ئەوە دەدەن لە نێو یەك بەشە ئاخاوتندا دابنرێن، کە ئەو بەشە ئاخاوتنەش (ئاوەڵکردار)ە.

لە زمانی کوردیدا ئاوەڵکردار لە ڕووی واتاوە بەسەر دوو دەستەی سەرەکیدا دابەش دەبێ:

یەکەم - ئاوەڵکرداری دیارخەر

دووەم - ئاوەڵکرداری بارودۆخ

- ١ -

ئاوەڵکرداری دیارخەر

ئاوەڵکرداری دیارخەر خاسیەتی ڕوودان، یان نیشانەی چۆنێتی و چەندێتی، یان جۆری بەجێ هێنان ڕادەگەیەنێ و دەشێ سێ جۆری لێ دیاری بکرێ:

١ ـ ئاوەڵکرداری چۆنێتی:

ئاوەڵکرداری چۆنێتی واتای چۆنێتی ڕوودان یان دەلالەت نیشان دەدا. وەك:

خێـرا، هێـدی، هێمن، جوانْ، باش، خراپ... بەژێـری بەسـواری، بەگـورجی، بەخـۆشی، بەپـەلە، بەگور، بەکوڵ... لەسـەرخـۆ، لەسـەرلا، لەسەرسنگ، لەسەرپشت... بانەوبان، شاخەوشاخ... ڕند، خراپ، تەمز، ئارام...

چەند نموونەیەك:

ورد ـ

بە باغچەی پاشادا ورد گەڕام، خوارو ژوور،

زەرد هەبوو، بۆم چنیت؛ چنگە نەکەوت گوڵی سوور.

(گۆران، ل١٧)

بەخۆشی ـ

ئەم ڕۆژی ساڵی تازەیە نەورۆز هاتەوە

جەژنێکی کۆنی کوردە بەخۆشی و بەهاتەوە

(پیرەمێرد، ل١١٩)

ڕند ـ

هەردوو ماعـرا گوهداری خەبەردانا وان دکرن؛ وانا ڕند بهیست چ گلی عەلی مەمەد گلی کر.

(کوردۆ، ل٣٨)

دەبینین وشـەکـانی (خێـرا، هێـدی، جوان... بەپـەلـە... لەسەرخۆ... لەسەرسنگ... بانەوبان... ڕند...) ڕوودان لە ڕووی چۆنێتی یـەوە دیـاری دەکـەن. ئەم جۆرە ئاوەڵکـردارانـە لە دیـالێکتی کرمـانجی خواروودا وەڵامی پرسیـاری (چـۆن؟)ـ[١٩] (چـلۆن؟، کوو؟) و لە دیـالـێکتی کرمـانجی ژووروودا وەڵامی پرسیاری (چەوا؟، چاوا؟) دەدەنەوە.

ئەگـەرچی بەشێکی زۆری ئاوەڵکـرداری چۆنێتی لە بنـەڕەتـدا ئاوەڵـنـاون، وەك (خـێـرا، هێـدی، هێـمـن، جوان، باش، خراپ... لەسـەرخـۆ... بەپـەلـە... ڕنـد...)، بەڵام کاتێ چۆنێتی کردارەکـە دیـاردەخـەن، وەك: (شـەمـاڵ خێـرا دەنوسێ؛ نەسـرین هێـدی دەڕوات؛ لانـە جوان دانیشـتـووە...) دەبـنـە ئاوەڵکـردار. هەر لەبـەر ئەوەشـە، ئەو جۆرە وشـانـە تەنیا لە ڕستەدا دەردەکەون، کە سەر بە چ بەشە ئاخاوتنێکن.

٢ ـ ئاوەڵکرداری چەندێتی:

ئاوەڵکـرداری چەنـدێتی، چەنـدێتی ڕوودان، ڕادەی توونـدیی ڕوودان، ئەنـدازەی چەنـدێتی ئاوەڵناو و ئاوەڵکردار دیاری دەکا و لە دیـالێکی کرمـانجی خواروودا وەڵامی برسیاری (چەند؟)؛ (کەم؟ یان زۆر؟)، (تـاچ ڕادەیـەك؟)... و لە دیـالێکتی کرمـانجی ژووروودا وەڵامی پرسیاری (چقا؟)؛ (چقاس؟) دەداتەوە.

أ) ئاوەڵکرداری چەندێتی لەگەڵ واتای بەهێز بوون:

زۆر، فرە، گەلێ/ گەلێك، یەکجار، تەواو... پڕ... گەلەك...

زۆر ـ

منیش چونکە بە عومری خۆم ئەحواڵی وام نەدیبوو، زۆر ئەترسام.

(لەخەوما، ل٣٠)

دۆستیی کورد و عەرەب زۆر کۆنە تەئریخ شاهیدە

ناحەزی ڕووڕەش لە داخا با یەخەی خۆی دادڕێ

(بێکەس، ل٨٣)

گەلێ ـ

لە گەرووی شمشاڵ، لە تەلی کەمان

گەلێ هەڵساوە ئاوازی جوان جوان

(گۆران، ل١٠)

گەلەك ـ

مەمێ تاخم عەجباند گەلەك خەلاتێن باش دانە

سەراجانە تاقم گشکی خەملاندینۆب چینانە

(مەمێ ئالان، ل٤٥)

ب) ئاوەڵکرداری چەندێتی لەگەڵ واتای بێهێزبوون:

کەم/ کەمێ/ کەمێـك، پچێـك، نەختێ/ نەختـەك، تۆزێ/ تۆزێك... کێم...

کەمێ ـ

توخوا ئاوەکەی بۆن گوڵاوەکە

بۆ سەرچاوەکە کەمێ لاوەکە

(پیرەمێرد، ل١٢٥)

نەختێ ـ

بەسەرهاتی خۆت بۆ من بەیان کە

دەردی گرانم نەختێ ئاسان کە

(بێکەس، ل١٥٢)

ئاوەڵـکـرداری شوێـن، شوێـنی ڕوودانی کارێـك یان ڕووی بزووتنەوەی شتێك نیشان دەدا و وەڵامی پرسیاری (لە کوێ ؟[١٨] لە

(١٩)

کوێندەرێ؟ . .)؛ (بۆ کوێ؟)؛ (لە کوێوە؟) دەداتەوە. لە دیالێکتی کرمانجیی ژووروودا پرسیارەکە (ل کوی؟)؛ (کویدا؟)؛ (ژ کوی؟) . . . یە. وەك:

سەر، ژێر، خوار، بن، کن، پاش، پێش، [20] ناو/ نێو، دەر، بەر، تەنیشت، چەپ، ڕاست. . . لەسەر، لەژێر، لەخوار، لەبن. . . لە سەرەوە، لە ژێرەوە، لە خوارەوە، لە بنەوە، لە پێشەوە، لەناوەوە، لە ڕاستەوە، لەچەپەوە. . . بۆلای سەرەوە، بۆلای ڕاست، بۆلای چەپ. . . ئێرە، [21] ئەوێ، لێرە، لەوێ، [22] لێرەوە، لەوێوە [23] . . . تا ئێرە، تا ئەوێ. . . لە هەموولا، لە هیچ کوێ. . . نك/کن، ژ خارێ، ل خارێ، دناڤ، ژێرێ، ژووری، بنرا، ڤرا، دوورڤا. . .

لەژێر، لەپاڵ ـ

لەژێر ئاسمانی شینا،
لەپاڵ لوتکەی بەفرینا،
کوردستان گەرام،
دۆڵاودۆڵ پێوام

(گۆران، ل٢٨)

لەنێو ـ

جۆشش و تابە لەنێو دیدەیی گریانمدا
چ تەنوورێکە لە تەندوورەیی طۆفانمدا

(نالی، ل٨٩)

لەوێ ـ

. . . لەوێ بەچەند پلیکانەیەکدا سەریان خستم

(لە خەوما، ل٤١)

ل نك ـ

میریو پادشاهی موویەك ل نك مەلایی
نادەم ب مولکێ عالەم یەك ذەرەیەك عنایەت

(جزیری، ل١٥١)

لڤر، ناڤ ـ

مێرکی گوتێ: دێ لڤر بە حورمەت هەرم ناڤ باژێر

(خالید حسین، ل٨)

بەشێکی ئەم ئاوەڵکردارانەش. وەك (سەر، ژێر، ناو، پێش، پاش، چەپ، ڕاست. . .) لەبنەڕەتدا ناوی شوێنن و دەمێك دەبن بە ئاوەڵکرداری شوێن، کە جێگەی ڕوودانی کردارەکە دیاریبکەن. [24]

٣ ـ ئاوەڵکرداری هۆ ومەبەست:

ئاوەڵکرداری هۆ ومەبەست پەنجە بۆ هۆی ڕوودانەکە رادەکێشێ ومەبەستی بەجێهێنانی کارێك دەردەخا و وەڵامی پرسیاری (بۆچی؟)؛ (لەبەرچی؟)؛ (ب چ مەبەستێك؟) . . . دەداتەوە. وەك:

لە بێ ئەقڵیدا، لە تووڕەییدا، لەترسا، لەبرسا، لەخۆشیدا بەخۆرایی، لەبەر ئەوەی، چونکە، بە دەم خەوەوە. . . لەداخا، لە قینا، بە ئەنقەست. . .

چونکە ـ

هیچ گوێ نادەیتە دەردو ئاواتم
چونکە ئەیزانی بێ دەسەڵاتم

(بێ کەس، ل٧٦)

٤ ـ ئاوەڵکرداری تەئکیدی:

ئەم جۆرە ئاوەڵکردارە تەئکید کردنە سەر بەجێهێنانی کارێك نیشان دەدا. وەك:

هەڵبەت، هەر. . . بێگومان، /بێ سێو دوو/، بێچەندوچوون. . .

هەڵبەت ـ

وتیان نابێ، هەڵبەت ئەمە شتێکی لەژێر سەردا هەیە.

(لە خەوما، ل٣٣)

. . . ئەوتۆزە پڕ و پیتەیشیان کە ماوە هەڵبەت بردوویانە.

(لە خەوما، ل٣٦)

٥ ـ ئاوەڵکرداری دووبارەکردنەوە:

ئاوەڵکرداری دووبارەکردنەوە پەنجە بۆدووپات بوونەوەی ڕوودانەکە ڕادەکێشێ. وەك:

دووبارە، دیسان، سەرلەنوێ، جارێکی دی/ جارێکی تر، هەرجارە/ هەرجارێ/ هەرجارێك/ هەرجارەکی. . . ئەمجارەش. . .

دیسان ـ

بولبولی طەبعم ئەوا دیسان ئەنا خوانی دەکا
نوکتە سەنجیو، بەذلە گۆییو، عەنبەر ئەفشانی دەکا

(نالی، ل١٠١)

ئەمجارەش ـ

. . . دواجار سەیرم کرد، گەورەم ئەمجارەش بە دەنگێکی بەرزەوە وتی. . .

سەرلەنوێ ـ

تازە سەوزەگیا سەرلەنوێ ئەڕوێ
مەل لە ماجەرای عەیش ونۆش ئەدوێ
(گۆران، ل١٦٨)

٦ ـ ئاوەڵکرداری نەفی:

ئەم جۆرە ئاوەڵکـــردارانـە نەفی کردارەکـە رادەگـەیـەنن. وەك: هەرگیـز، هەرگیـزاو هەرگیز، بە هیچ جۆرێ، بە هیچ چەشنێ، بە هیچ شێوەیەك، بە هیچ ڕەنگێ، بە هیچ کلۆجێ...

هەرگیز ـ

عاجز مەبە هەرگیز لە درۆ و ئیفکی حەسوودان
دونیایە، دەبێ سەگ بووەڕێ، شیعەبکا سەب
(نالی، ل١٣٤)

هەرگیزاو هەرگیز ـ

بەڵام تەبیعەت هەرگیزاو هەرگیز
بێ ڕووناکیە بێ برەی ئاریز
(گۆران، ل١٠)

هەندێ وشە و دەستەواژە چۆن لە دەستەی ئاوەڵکرداری دیارخەر دادەنرێن، هەر بەو چەشنە دەشێ بخرێنە نێو دەستەی ئاوەڵکرداری بارودۆخیشەوە.

بۆ نمـوونـە (زوو، یەکسەر، دەست بەجێ، درەنگ...) چۆن پەنجـە بۆ چۆنێتی ڕووداو ڕادەکێشن، بە هەمـــان چەشن دەتـوانن کاتی بەجێهێنانی کارێك نیشـان بدەن. واتە دەشێ «ئاوەڵکرداری چۆنێتی» و «ئاوەڵکرداری کات» بن.

ئاوەڵکرداری وەك: (بەخۆڕایی، بە دەم خەوەوە، بە ئەنقەست، لەتـرسـا، لەبـرسـا...) چۆن دەشێ هۆ و مەبەست نیشان بدەن و سەر بە دەستـەی گەورەی (ئـاوەڵکـرداری بارودۆخ) بن، هەروەهـا مانـای چۆنێتی‌یشیـان تێدایە و چۆنێتی ڕوودانیش ڕادەگەیەنن، بۆیە دەلوێ لە دەستەی گەورەی (ئاوەڵکرداری دیارخەر)یش دابنرێن.

ئاوەڵکـرداری (دوور، لەدوور، لە دوورەوە[٢٥]... نزیك[٢٦]، لە نزیـك، لە نزیکـەوە...) لەگـەڵ ئەوەشـدا کە واتـای ئەندازە و پێـــوانــەیـان تێـدایـە، بەڵام بە شێـوەیێکی سەرەکی وەسفی کردار دەکەن و بۆیە ڕاسـت وایە، بەر لە هەر شت بە ئاوەڵکرداری چۆنێتی دابنـرێن... وێـرای ئەو دوو ئەرکـە، هەروەهـا پەنجە بۆ شوێنیش ڕادەکێشێـت و بۆیـە هەڵـە نی‌یە، ئەگەر لە تەك ئاوەڵکرداری شوێندا باس بکرێن.

پەراوێزەکان:

(١) سەعید صدقی، مختصر صرف ونحوي کوردي، بەغدا، ١٩٢٨، ل٢٤.

(٢) نووری عەلی ئەمین، ڕێزمانی کوردی، سلێمانی، ١٩٦٠، ل١٨٧ ـ ١٩٢.

(٣) جگەرخوین، ئاوا ئو دەستوورا زمانێ کوردی، بەغدا، ١٩٦١.

(٤) ڕێزمانی ئاخاوتنی کوردی، بەپێی لێکۆڵینەوەی لیژنەی زمان و زانستەکانی، بەغدا، ١٩٧٦، ل٢٩٠ ـ ٢٩٥.

(٥) چ.خ. باکایێف، زمانی کوردەکانی سۆڤێت، مۆسکۆ، ١٩٧٣، ل٢١٤ ـ ٢١٨.

(6) Ernest N. Maccarus, A Kurdish Grammar, New - Yourk, 1958.

(٧) ئا.ئی. سـامیرنیتـسکی، وشەسازیی زمانی ئینگلیزی، مۆسکۆ، ١٩٥٩، ل١٧٥.

(٨) شایـانی باسـە، جیاوازی نێوان ئەو دوو دەستە ئاوەڵکردارەی کوردی، زۆر کەمترە لەوەی لە زمانی ئینگلیزی و هەندێ زمانی دیدا هەیە.

(٩) بەرانبـەر وشـەی (چـۆن) و هاوواتـاکـانی، لە زمانی بلوچیدا (چۆن) و لە زمانی ئاوێستادا (ئا) هەیە.

(١٠) لە ئاخـاوتنی سلێمـانیـدا (بـە چ تەحرێ؟) و لای کوردەکانی سۆڤێت (چ تەعر؟؛ ب چ تەحرێ؟)... بەکاردێ:

.... چاوا ئەوی نێچیرا خوە دیتبوو، چاوا گرتبوو، یانی ب چ تەحری کوشتبوو.

(کوردو، ل ٣٧)

(١١) لەت لەت.

(١٢) بەرانبەر (پێکەوە)ی کوردی لە ئاوێستادا (هەدە) و لە هیندیی کۆندا (ئیهە، کوهە، سەهە) هاتووە.

(١٣) بۆ (کـەی) و هاوواتـاکـانی لە ئاوێستـادا (دا) و (کـەدە) و (یـەدا) هەیە و لە پشتۆشدا (کلە) دەوترێ.

(١٤) بۆ (ئێستە/ ئێستا) لە ئاوێستادا (ئەدا) و (ئەدا) هەیە.

(١٥) بۆ (چێشتەنگاو)ی کوردی لە زمانی بلوجیدا (چەشتی) بەکاردێ.

(١٦) بۆ (هەمیشـە)ی کوردی لە ئاوێستادا (همدە) وتراوە.

(١٧) شایـانی باسـە، لیـژنـەی زمـان و زانستـەکـانی کۆڕی زانیاری کورد ئەو ڕاستـی‌یـەی خستـووەتـە پێش چاو (بـڕوانـە: ڕێـزمانی ئاخاوتنی کوردی بەپێی لێکۆڵینەوەی لیژنەی زمان و زانستەکانی، بەغدا، ١٩٧٦، ل٢٩١).

(١٨) بۆ (لـە کوێ) و هاوواتـاکـانی لە ئاوێستـادا (دە) و لە زمـانـە هینـدو ئێرانی‌یەکاندا (دهە) بەرچاودەکەوێ.

(١٩) بەرانبەر (کوێرە)ی ئاوێستا لە کوردی‌دا (بۆ کوێ) وهاوواتاکانی بەکاردێن.

(٢٠) (پێش) لە فارسی ئاوەڕاستیشدا هەر (پێش،

(٢١) بۆ (ئێرە)ی کوردی لە ئاوێستادا (ئرە) هاتووە و لە فارسی ئاوەڕاستیشدا (ئێنەر) بەکارهاتووە.

(٢٢) بەرانبەر (لێرە، لەوێ)یش لە ئاوێستادا (ئ ترە) وتراوە.

(٢٣) بەرانبەر (لەوێوە)ی کوردی لە ئاوێستادا (ئەڤەدە) دەبینرێ.

(٢٤) لیژنەی زمان و زانستەکانی کوردی زا‌ کە ‌دە پەنجەی بۆ ئەو تایبەتییە ڕاکێشاوە (بروانە: ڕێزمانی ئاخاوتنی کوردی. بەپێی لێکۆڵینەوەی لیژنەی زمان و زانستەکانی. بەغدا. ١٩٧٦. ل٢٩٢).

(٢٥) بەرانبەر (لەدوور. لە دوورەوە)ی کوردی لە ئاوێستادا (دوورات) هەیە.

(٢٦) وشەی (نزیك)ی کوردی بەرانبەر (ئەسنە)ی ئاوێستا دەوەستێ.

الظرف من حيث المعنى

د. عبدالرحمن معروف
قسم اللغة الكردية بكلية الأداب
بجامعة بغداد

بعد بيان بعض ماكتب في اللغة الكردية حول الظرف، توصل الكاتب الى عدد من الاستنتاجات والملاحظات، ومنها:

١ ـ تحدث عدد من الكتاب عن الظرف ضمن الحديث عن الاسم.. وتحدث عنه عدد اخر منهم ضمن البحث عن الكلمة المساعدة.. أما الاكثرية الساحقة فقد تحدثت عنه بوصفه جزءا مستقلا من الكلام

٢ ـ ان الاكثرية الساحقة من الباحثين في قواعد اللغة الكردية لم يتحدثوا عن الظرف من حيث المعنى وكيفية الاستعمال.

اما القسم الضئيل منهم الذين تحدثوا عنه فيلاحظ اختلاف كبير في تقسيماتهم، فمنهم من ذكر اكثر من ذلك. ومع ان بعض الانواع الظاهرة والمهمة من الظرف لم يسجل (كالظرف الصوري، او كيفية التحقق، اوظرف السبب والمقصود)...، فقد فصلت اقسام اخرى (كظرف السؤال، وظرف الجواب) لاتنسجم باي حال مع واقع اللغة الكردية.

٣ ـ ادخلت بعض الظروف ضمن انواع اخرى منها مع انها تابعة لانواع غيرها.

٤ ـ هناك كلمات كثيرة ليست ظرفا، ومع ذلك فقد سجلت كذلك مثل الربيع.. والشتاء.. والليل والنهار.. والسنة.. والقرن) حيث اعتبرت ظرفا، او ان ادوات النفي (مثل لاوكلا) و(متى وكيف واين وكم) للسؤال والثلث والربع و... من اسماء العدد، اعتبرت ظروفا، وكذلك اعتبرت بعض اللواحق مثل (گه، لان، ستان) ظروفا.

٥ ـ ليس هناك في اللغة الكردية مايعتبر ظرف سؤال اوظرف جواب، ومع ذلك فان معظم الكتاب قد ثبتوه. صحيح ان هناك نوعا من الظروف يسمى (ظرف النفي) ويشمل اشباه جمل مثل (ابدا، ابدا ابدا، باي حال من الأحوال)، ولكن ليس كأدوات النفي التي حددها بعض الكتاب.

وبعد هذه النتائج وشرح واف للظرف بصورة عامة وايضاحه وبيان خصائصه في اللغة الكردية، حدد الباحث تسعة انواع من الظروف في هذه اللغة وهي:

١ ـ ظرف الكمية
٢ ـ ظرف الكيفية
٣ ـ الظرف الشكلي او كيفية التحقق
٤ ـ ظرف الزمان
٥ ـ ظرف المكان
٦ـ الظرف السببي والمقصود
٧ ـ الظرف التوكيدي
٨ ـ الظرف التكراري
٩ ـ ظرف النفي

وتحدث الظرف عن كل هذه الظروف ذاكرا لها نماذج في الادب الكردي مبديا ملاحظات كثيرة بشأنها.